

В. Г. Бондаренко

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ КУРІНЬ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА (1917–1920 РР.)

Історія нашого краю нерозривно пов'язана з козацтвом. Закономірним було те, що відродження козацтва у 1917–1920 рр. знайшло активну підтримку на землях колишньої Запорозької Січі. Вільнокозацький рух на Катеринославщині був масовим, а його боротьба за незалежність України – запеклою і героїчною. Піднесення національно-визвольного руху 80-х рр. ХХ ст. викликало розгортання неокозацького руху у Запорізькій області. Після набуття Україною незалежності в нашому краї діяли різноманітні козацькі організації. На жаль, історія та практичний досвід Вільного козацтва 1917–1920 рр. не тільки не використовується в їх роботі, а й взагалі залишаються невідомими для керівників та членів сучасних козацьких організацій. На наш погляд, використання досвіду вільнокозацького руху часів національно-визвольних змагань покращило б роботу організацій сучасного козацтва. Історія олександрівських вільних козаків могла б відіграти значну роль у патріотичному вихованні не тільки козаків і старшин, а й молоді нашого краю. Крім того, важливим є відродження історичної пам'яті про невідомих раніше особистостей, які зробили свій внесок у боротьбу за незалежність України.

Радянські історики, досліджуючи боротьбу за Радянську владу на Катеринославщині, епізодично згадували у своїх працях вільнокозацький рух. З ідеологічних позицій Вільне козацтво характеризувалось як “націоналістично-куркульська” організація або “буржуазна самооборона”. Зберігаючи все ж таки певну об'єктивність у 20–30-х рр. ХХ ст., вони визнавали масовість козацького руху та його вплив на робітників, селян, інтелігенцію Катеринославської губернії. Значну увагу Вільному козацтву та боротьбі з ним червоногвардійців присвятив А. Горб [1]. Певний фактичний матеріал з проблеми знаходимо у збірнику, який вийшов до 10-ї річниці Жовтневого заколоту у Катеринославі [2]. У 40–80-х рр. ХХ ст. історики УРСР не звертали увагу на дослідження вільнокозацького руху, залишаючись у полоні ідеологічних штампів. Виняток становили роботи окремих істориків, де вони намагались об'єктивно дослідити противників більшовицького режиму. Значний фактичний матеріал щодо збройної боротьби Вільного козацтва у жовтні–грудні 1917 р. міститься у роботі П. Гарчева [3].

Історики української діаспори почали дослідження вільнокозацького руху безпосередньо після закінчення національно-визвольних змагань. Серед перших робіт з проблеми зазначимо праці Р. Бориса [4], О. Бантиш-Каменського [5], А. Жука [6]. Недоліками цих та інших досліджень є відірваність від джерельної бази, ідеологічна заангажованість, певні теоретико-методологічні хиби. До того ж, головна увага присвячувалась історії Звенигородського коша Вільного козацтва, а інші вільнокозацькі організації залишались поза увагою. Серед таких осередків були й організації Вільного козацтва у Катеринославській губернії. Це становить не змінилось і після Другої світової війни. Знаходимо певні сюжети, присвячені Вільному козацтву південного регіону у розвідках І. Цапка [7], А. Кушинського [8]. Вільнокозацький рух Катеринославщини, у тому числі і в Олександрівську, залишався недослідженим.

Українська історіографія після 1991 р. зробила певний поступ у дослідженні проблеми. З'являються праці В. Голубка [9], П. Захарченка [10], Г. Папакіна [11], а також дисертаційне дослідження В. Лободаєва [12]. Певна увага приділялась розгортанню вільнокозацького руху на Катеринославщині, але детально він не досліджувався. В окремих публікаціях робляться спроби дослідити названу проблему [13]. Проте все ж таки вільнокозацький рух на Катеринославщині і в Олександрівську залишається малодослідженим і потребує подальшої уваги науковців.

У статті аналізується виникнення та діяльність Олександрівського куреня Вільного козацтва у 1917–1920 рр. З'ясовуються передумови і причини активної участі робітників, селян, інтелігенції у вільнокозацьких осередках. Подається перебіг воєнних операцій вільнокозацького куреня в Олександрівську під час війни УНР з радянською Росією. Розглядається участь олександрівських вільних козаків у повстанні Директорії та в повстансько-партизанському русі на Півдні України. Джерельною базою статті є фонди Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Використовуються матеріали періодичної преси 1917–1920 рр. та документи особистого походження. Особливу цінність складають мемуари Г. Магалецького [14–16].

Вільнокозацький рух виник у квітні 1917 р. на Звенигородщині, а протягом квітня–вересня 1917 р. поширився на терени колишньої Гетьманщини і Запорозької Січі. За своїм характером це був широкий національно-патріотичний військово-політичний рух. Соціальну базу його складали селяни, робітники, середні прошарки міського населення, інтелігенція. Особливістю розгортання вільнокозацького руху на Півдні України стала активна участь робітників у ньому. На відміну від

Звенигородщини, більшість організацій Вільного козацтва Півдня, виникали у губернських та повітових містах, а потім поширювались на сільську місцевість. Перша організація Вільного козацтва з'явилась в Одесі наприкінці травня 1917 р. У вересні 1917 р. козацький рух поширився і на Катеринославщину. Його керівниками стали брати Гаврило та Микола Воробйови (Горобці). Значну роль у виникненні осередків Вільного козацтва відіграли "Просвіти". Будучи центрами національно-культурного життя і вбираючи у себе найбільш активну частину української інтелігенції, вони стали ініціаторами створення козацьких організацій. Чоловіки-просвітяни фактично всі вступили до лав Вільного козацтва.

24 березня 1917 р. з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію катеринославської "Просвіти" в Олександрівську. Серед засновників "Просвіти" були три залізничники та сім поштовиків [15, с. 113]. До керівництва "Просвіти" ввійшли Ткаченко (як голова), Ю. Магалецький, Скасків, І. Оліфер. Влітку 1917 р. робітники південних залізничних майстерень Катеринославської залізниці заснували культурно-освітні організації – курені "Січ" і "Хортиця". Головою куреня "Хортиця" став робітник Іван Корнійович Оліфер, а куреня "Січ" – Костянтин Дмитрович Білашкевич [17]. І. Оліфер і К. Білашкевич, як представники куренів, брали активну участь у засіданнях повітової Ради, міської думи, а І. Оліфер став членом міської Ради робітничих і солдатських депутатів [18].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що організаційні форми, напрямки діяльності просвітянських організацій створювали передумови для організації Вільного козацтва в Олександрівську.

Велике значення для відродження козацтва в місті та повіті відіграла діяльність Ю. Магалецького. Як голова повітової Ради, він активно підтримував організацію Вільного козацтва [19]. 21 вересня 1917 р. відбулося об'єднане засідання повітової Ради та представників партій УСДРП і УПСР. Під головуванням Ю. Магалецького на засіданні обговорили позицію міської Ради робітничих і солдатських депутатів щодо УЦР та автономії України. Засідання винесло рішення, що українці вийдуть з Ради, якщо вона вороже поставиться до УЦР: "...Магалецький чита відношення Українського військового генерального комітету до Повітової ради за Вільне козацтво. Вирішено негайно приступити до формування Вільного козацтва, поза як городу в недалекому часу загрожує анархія і бунти. Доручено товаришам, котрі працюють на заводі зараз-же приступити до запису в Вільне козацтво. Вирішено послати відповідь Генеральному комітету на його запитання: заснування Вільного козацтва в м. Олександрівську і його повіті необхідно, і якомога найскоріше. Таке заснування зустрінє прихильність населення. Організації Вільного козацтва як такої, в повіті ще ніде немає. Повітовий комісар Олександрівського повіту в розговорі з членом ЦР І. Іванченком дуже бажав такого заснування і дав згоду допомагати керівникам такої організації" [17, арк. 17].

Новий етап у розгортанні вільнокозацького руху на Півдні України охопив жовтень–листопад 1917 р. Після проведення I Всеукраїнського козацького з'їзду, який відбувся 3–7 жовтня 1917 р., завершується організаційне оформлення руху та його ідеології. Наочною агітацією для вільнокозацького руху стали паради, присвячені проголошенню III Універсалу УЦР. Вільнокозацькі формування брали участь у таких парадах в Одесі, Катеринославі, Новомосковську. В Олександрівську 26 листопада відбулося свято з приводу оголошення III Універсалу УЦР. На площі Т. Шевченка було відправлено молебень, після якого відбувся парад вояків-українців. Виступала також і сотня Вільного козацтва. Після параду кандидат Всеукраїнських установчих зборів Радомський виступив з промовою. Тут маніфестантів вітали комісар УНР Лазаренко, голова повітової управи Міхно, голова повітової ради Ю. Магалецький, голова ради селянських депутатів Іванченко, від земельного комітету – Скрипник, від Вільного козацтва – Оліфер. Останні слова кожного промовця покривались гучними "Слава!" і оплесками [20].

Активну участь вільнокозацькі загони брали у воєнних діях під час війни УНР з радянською Росією. На першому етапі війни (грудень 1917 – січень 1918 рр.) формування Вільного козацтва охороняли важливі об'єкти, залізничні вузли, придушували повстання у тилу армії УНР. Такі ж завдання виконували і олександрівські вільні козаки.

Після захоплення Харкова більшовиками та боїв під Белгородом перед загонами матросів і червоногвардійців було поставлене завдання захопити залізничні вузли: Синельникове й Олександрівськ. С. Петлюра наказав коменданту Олександрівська розібрати залізничну колію й затримати матросів. 11 грудня 1917 р. більшовики захопили Синельникове і почали наступ на Олександрівськ. Збільшовизовані чорноморські матроси під командуванням Мокроусова вирішили пробиватися до Севастополя. Вільні козаки Олександрівська, у лавах яких було багато залізничників, намагалися перешкоджати. Вони розбирали колію, але це не дало результату [21].

В Олександрівську одночасно назрівав внутрішній конфлікт між місцевими більшовиками й українською владою. За спогадами Ю. Магалецького, причиною конфлікту були спроби більшовиків захопити броневий автомобіль, які були у ремонті в автомайстернях [16, с. 157]. Конфлікт

неминуче повинен був вибухнути. Сили сторін були нерівні: 300 місцевих червоногвардійців, яким протистояли не більш ніж 40 вільних козаків, 13 вояків українців і десятків старшин. Тому Голова української повітової ради Ю. Магалецький запросив до Олександрівська гайдамаків 3-го Гайдамацького куреня, які прибули з Катеринослава. Їх було 250 осіб на чолі з сотником. Уночі 12 грудня 1917 р. гайдамаки разом з вільними козаками захопили два готових до бою та десять невідремнтованих броневих автомобілів і роззброїли більшовизованих вояків 3-ї тилової авторемонтної майстерні [14].

У складну військово-політичну ситуацію в місті втрутився більшовицький відділ Мокроусова. За домовленістю між українським командуванням і матросами загін повинен був без зупинок проїхати через Олександрівськ. Не довіряючи більшовикам і виконуючи наказ УЦР, комендант міста зробив спробу зупинити відділ матросів. Для цього був розібраний міст, а потяг з матросами обстріляний гайдамаками з кулеметів. Матроси змушені були повернутися до попередньої станції, а зранку 13 грудня, відремонтувавши міст, увійшли до міста. [22]. Поява матроських ешелонів стала сигналом для виступу червоногвардійців Олександрівська. Матроси захопили Південний вокзал (ст. Запоріжжя-I), зайняли телеграф і арештували український штаб. Була заарештована група офіцерів бронедивізіону, в тому числі підполковник Риков [23]. Об'єднані сили матросів і місцевих червоногвардійців повели наступ на центр міста. Збільшовизовані солдати автомастерень виступили на допомогу наступаючим. У районі моста автомобілісти були обстріляні сильним вогнем гайдамаків і вільних козаків [24]. Увечері 12 грудня більшовики зайняли значну частину міста. Центром опору українців став Катерининський вокзал (ст. Запоріжжя-II) та Катерининські залізничні майстерні (суч. Запорізький електровозоремонтний завод). Як ми вже зазначали, більшість робітників-залізничників вступила до сотні Вільного козацтва. Червоногвардійці та матроси зробили спробу оволодіти Катерининським вокзалом, але потрапили під кулеметний вогонь українських формувань – п'ятеро матросів убито, решта взята до полону. Вночі 13 грудня більшовики оволоділи поштою та електростанцією. Запеклі бої розгорнулися в центрі міста на майдані Волі. Гайдамакам і вільним козакам вдалося відбити електростанцію. Моряки у свою чергу повели наступ на Катерининські майстерні, де знаходився український командний пункт. Вранці 13 грудня більшовики займали центр міста та підступи до Катерининських майстерень; позиції гайдамаків та вільних козаків – завод Дека та інша частина міста. На бік військ УНР перейшов кримський ескадрон. У події вирішили втрутитися донські козаки, чотири ешелони яких перебували на Катерининському вокзалі. Ю. Магалецький згадував, що протягом декількох днів вів переговори з ними про допомогу. Він робив це без дозволу Центральної ради, яка вважала козаків з Дону "контрреволюційною силою". Представник української влади навіть відбув до Новочеркаська, де за підтримкою генерала Богоевського домігся наказу про допомогу донських козаків українським військовим формуванням. Російські козаки вступили в бій [14, с. 119–121]. За наказом Мокроусова більшовицька артилерія відкрила по них вогонь з Південного вокзалу. Козаки з Дону та більшовики уклали угоду. Донські козаки від'їхали з міста [25, арк. 7]. Все ж таки опівдні українським збройним силам вдалося оточити червоногвардійців у районі ради робітничих і солдатських депутатів. Командуючий морським відділом офіцер Толстов веде переговори через міську Думу з гайдамаками та вільними козаками про залишення міста матросами. Надвечір до гайдамаків підійшло підкріплення. Їх підтримали частини 17-го і 63-го полків та кулеметна команда 49-го полку, які поверталися з фронту [3, с. 208]. По прямому проводу з Катеринослава Центральної раді доповіли: "...Після півтораденного бою в м. Олександрівську, яке було захоплене більшовиками, взяте гайдамаками... Йде роззброєння червоногвардійців і захоплених солдатів і матросів" [26]. Обидві сторони уклали перемир'я, а вночі 14 грудня черговий по Південному вокзалу повідомив, що загін чорноморських матросів від'їхав до Севастополя [25, арк. 8].

Отже, це була одна з небагатьох перемог у ході війни. Наступ більшовиків на Катеринославу на деякий час був зупинений, а наступаючі зазнали важких втрат.

На жаль, 2 січня 1918 р. українські війська під натиском переважаючих сил більшовиків відступили з міста. Частина козаків та старшин виїхала до Києва на допомогу УЦР. Там вони на чолі з Ю. Магалецьким та І. Оліфером брали участь у сіневих боях в Києві та здобули значної слави серед військ УЦР. Інша частина вільних козаків відступила до Катеринослава, де взяла участь у боях 27–28 грудня 1917 р. Третя частина вільних козаків перейшла на нелегальне становище в Олександрівську та готувалась до підпільної боротьби.

На другому етапі війни (лютому–квітні 1918 р.) формування Вільного козацтва вели партизанську боротьбу в тилу ворога, а пізніше разом з австро-німецькими військами брали участь у спільному наступі. В Олександрівську, за спогадами безпосереднього учасника подій Г. Гордієнка, місцеві вільні козаки та старшини армії УНР, які перебували в місті підпільно, також готували повстання. Швидкий наступ січових стрільців, військ Болбочана та німців примусили більшовиків залишити місто, і повстання не відбулося [27, с. 38–40]. П. Франко та М. Заклинський у спогадах повідомляли про значну допомогу організації Вільного козацтва Олександрівського повіту

(наприклад, с. Біленького – суч. Запорізька обл.) в проведенні розвідки та бойових операціях під час звільнення повітового центру [28; 39].

Перебування Українських січових стрільців в Олександрівську надало їм можливість познайомитися з вільнокозацьким рухом. Знаходження в місті протягом двох місяців 1918 р. зміцнило братську дружбу між галичанами і козаками. Командир УСС В. Габсбург згадував: "...Територія Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царинського кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усіх пробивається у них та старина. Багато (хто) оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду. В тім часі була там розвинена організація "Вільного козацтва" під проводом члена УНР отамана Олівера (властиво – Оліфер), з яким я гарно жив. Ця організація могла мати коло десяти тисяч членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіньми. Мали і броньовики, які забрали у відступаючої російської армії. "Вільне козацтво" було проти гетьмана але за Центральну Раду" [30, арк. 61–66 зв.].

Вищеозначена політична позиція Вільного козацтва привела до його ліквідації на початок червня 1918 р. Австро-німецьке командування не бажало мати озброєне населення, а його реквізиторська політика та повернення поміщиків підштовхували населення до масових повстань проти окупантів та гетьмана. Активну участь у народних повстаннях брали і вільні козаки.

Незадоволення гетьманським режимом привело до повстання Директорії. Вільнокозацькі організації, які діяли нелегально та зберегли зброю, взяли участь у ньому. 17 листопада 1918 р. козаки, свого часу розформовані за небажання присягнути Гетьману, зібралися в Олександрівську. Щоб легально озброїтися, почали записуватися до вартової сотні, на чолі якої стояли колишні вільні козаки. Гетьманська залога Олександрівська була обеззброєна миттєво і без бою. З Вільного козацтва почав творитися Хортицький полк армії УНР [31, с. 83].

Про зміну влади в Олександрівську згадував козак Микола Носик: "...звістка вмить обійшла всі кутки повіту. До республіканських військ вступило багато селянської молоді та семінаристів. Вчительська семінарія змушена була закрити свої старші класи за браком учнів" [32, арк. 254–261 зв.].

Після повстання Директорії і перемоги її на Півдні України значна частина олександрівських козаків вступила до Хортицького полку армії УНР. Цей полк вів боротьбу із залишками 8-го гетьманського корпусу, які проривалися до Добровольчої армії. Пізніше козаки та старшини ввійшли до складу дивізії "Запорізька Січ" на чолі з Юхимом Божком. Інша частина продовжила боротьбу в складі повстанських формувань Катеринославщини. Багато членів олександрівського куреня брали участь у повстанні отамана Чайківського на Запоріжжі, а потім перебували у складі Катеринославського повстанського коша вільнокозацьких військ. Після підписання угоди з П. Врангелем Катеринославський кіш брав участь у боях на Півдні України. Восени 1920 р. представники катеринославського Вільного козацтва відступили до Криму, а згодом разом з кубанськими козаками відійшли на еміграцію [31, с. 248–255].

Отже, Олександрівський курінь Вільного козацтва брав активну участь у подіях національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Козаки і старшини зі зброєю в руках боролися за незалежність України та вписали багато героїчних сторінок у літопис Української революції. Соціальною базою куреня були робітники, селяни, інтелігенція. Серед форм збройної боротьби використовувались як бойові дії разом з регулярними частинами українського війська, так і повстансько-партизанські методи. Найбільш відомою була операція 12–13 грудня 1917 р. Керівниками вільнокозацького руху на Запоріжжі були І. Оліфер, Ю. Магалецький, Г. Гордієнко, І. Марків. Таким чином, козаки та старшини Олександрівського куреня Вільного козацтва героїчно продовжили традиції своїх попередників запорожців.

Джерела та література

1. Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад. – Б.м., 1933.
2. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник статей и воспоминаний. – Днепропетровск, 1927.
3. Гарчев П.І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969.
4. Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів, 1934.
5. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923.
6. Жук А. Вільне козацтво // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 1; Ч. 2; Ч. 3; Ч. 4; Ч. 5; Ч. 7; Ч. 9–10; Ч. 19–20; Ч. 21–22.
7. Цапко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) // Вісті Комбатанта. – 1967. – №5–6.
8. Кушинський А. Традиційна національна державницька сила // Українське козацтво. – 1977. – №4.; Його ж. На порозі 62-го року існування УВК // Там само. – 1979. – №3–4.
9. Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. – Львів, 1997.
10. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К, 1997.

11. Папакін Г. Отаман Вільного Козацтва // Історія України. – 2000. – №22.
12. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім.Т. Шевченка. – К, 2001.
13. Пахоменков Ю.Г. Організація українських військових частин на Катеринославщині в 1917 – на початку 1918 рр. // Грани. – 2002. – №2.
14. Магалецький Ю. В Олександрівську на Запоріжжі // Календар-альманах "Дніпро" на 1929 р. – Львів, 1928.
15. Магалецький Ю. Українська праця в Олександрівську в 1917р. // Календар-альманах "Дніпро" на 1939 р. – Львів, 1938.
16. Магалецький Ю. Уривок із споминів // Календар Червоної Калини. – 1929.
17. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-74. – Оп. 1. – Спр. 1.
18. Народна воля. – 1917. – 1 вересня.
19. Забочень М. Художник з Олександрівська // Запорізька Старовина. – Запоріжжя, 1995.
20. Народне життя. – 1917. – 12 грудня.
21. Донецкий пролетарий. – 1918. – 3 січня.
22. Звезда. – 1917. – 15 грудня.
23. Вольный Дон. – 1917. – 25 грудня.
24. Красное Запорожье. – 1927. – 29 жовтня.
25. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 1. – Спр. 42.
26. Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 20 грудня.
27. Гордієнко Г. Хто визволив Олександрівськ в 1918 р. // Українське козацтво. – 1974. – №2.
28. Франко П. Бій в Олександрівську // Літопис Червоної Калини. – 1939. – №7.
29. Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрівськ 1918 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 35.
31. Коваль Р.М. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси. – К., 2005.
32. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 5. – Спр. 78.

Summary

In the article activity of Oleksandrovsk kuren of Free the cossacks is examined in 1917–1920 years. The social base of Free cossacks motion is analysed on Zaporozhia and his organizational principles. Participation of oleksandrovsk cossacks and petty officers is explored in war of UNR with soviet Russia. The role of Free the cossacks of city Oleksandrovsk concernes in the revolt of Directory and subsequent armed fight of the Ukrainian people for independence of the state.

В. Г. Космина

МАХНОВЩИНА: ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Однією з найбільш примітних характеристик минулого Запорізького краю було те, що саме на його теренах мало місце одне з непересічних явищ і в українській, і в світовій історії в ХХ ст. – махновщина. Воно й досі вражає дослідників, митців, просто громадян якоюсь своєю загадковістю, недомовленістю. У виданій кілька років тому "Цивілізаційній історії України" зустрічаємо і такий далекосяжний висновок: "Махновщина, таким чином, стала цивілізаційною відповіддю українського селянства на суворі виклики часу. Збуджені революцією маси однозначно не бажали повернення старих порядків, але так само негативно ставилися до спроб більшовицької влади накинати їм свої. Махно став на чолі повстання тому, що зумів вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства. Він був переконаний, що пробуджена революцією народна стихія врешті-решт виведе Україну на нові цивілізаційні обрії" [1, с. 400–401]. На жаль, автори цієї праці, цікавої й амбітної в багатьох відношеннях (чого вартують самі лише назви розділів: "Козацька цивілізація", "Українська цивілізація в ХХ столітті" тощо), так і не пояснили, як слід розуміти теоретичну конструкцію "цивілізаційна відповідь селянства" і як взагалі "народна стихія" може вивести на "нові цивілізаційні обрії". Адже сам Нестор Махно про "цивілізаційні обрії" нічого не говорив, а теоретики цивілізації перспективи становлення будь-якої цивілізації зазвичай пов'язували з метафізичним самоздійсненням "душі культури" (О. Шпенглер), активністю "творчої меншості" (А.Дж. Тойнбі), діяльністю людей надзвичайних здібностей або дією суспільних законів, та аж ніяк не з селянством та "народною стихією".